

הרב יהודה זולדן, צדקות יהודה וישראל, שבי דרום תשע"ח, עמ' 193-207

יא

צדקה של יחיד וצדקה ציבורית

- א. קופה, תמחוי, שררה ומשכון - צדקה קהילתית וציבורית
  - ב. כפייה על צדקה ציבורית
  - ג. שינוי ייעוד של צדקה ציבורית
  - ד. כפייה על מזונות ילדים מעל גיל שש - תקנה ציבורית
  - ה. כפייה על צדקה אישית - כספו של אדם משועבד לצדקה
  - ו. הצדקה היא רכושו של העני הנמצא כפקדון אצל העשיר
  - ז. כפייה על תשלום לחינוך ילדים
- סיכום

א. קופה, תמחוי, שררה ומשכון - צדקה קהילתית וציבורית

בגמרא בבא בתרא ח ע"א-ע"ב נשנו כמה הלכות בעניין צדקה:

שלושים יום - לתמחוי, שלשה חדשים - לקופה, ששה - לכסות, תשעה - לקבורה, שנים עשר - לפסי העיר.

...קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה, נגבית בשנים - שאין עושים שררות על הצבור פחות משנים, ומתחלקת בשלשה - כדיני ממונות.

תמחוי נגבית בשלשה ומתחלקת בשלשה, שגבויה וחלוקה שוים.

תמחוי - בכל יום, קופה - מערב שבת לערב שבת, תמחוי - לעניי עולם, קופה - לעניי העיר;

ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו; ורשאי בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן (=להעניש את מי שלא נשמע למה שבני העיר קצצו, קבעו).

...ממשכנין על הצדקה ואפילו בערב שבת. איני? והא כתיב: "ופקדתי על כל לוחצי" (ירמיהו ל, כ) ואמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: ואפילו על גבאי צדקה! לא קשיא: הא דאמיד, הא דלא אמיד! כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.

הקופה והתמחוי הם מנגנוני צדקה ורווחה שהיו מנוהלים ע"י ההנהגה המקומית שבכל מקום. קופה היא קופת הצדקה הציבורית, והתמחוי הוא בית התבשיל שבו נותנים מזון מוכן לרעבים.

ב. כפייה על צדקה ציבורית

בגמרא שהובאה לעיל מסופר שרבא כפה את רב נתן בר אמי לתת ארבע מאות זוז לצדקה.¹ רבנו גרשום כתב שרבא לקח מרב נתן בר אמי סכום כזה מפני שהיה אדם עשיר, ובכל זאת גם בשביל אדם עשיר מדובר בסכום גבוה מאוד. עיקר הכתובה לבתולה היא מאתיים זוז (משנה כתובות א,

¹ על ענייני צדקה בין רבא לר' אמי אביו של ר' נתן, נלמד גם מהמסופר בבבא בתרא י ע"ב שאיפרא הורמיז שלחה ארבע מאות דינרים לר' אמי והוא לא קיבלם, שלחה את המעות הללו לרבא שקיבלם וחילקם לעניי גויים. רבא העיד על עצמו שהוא היה עשיר (מועד קטן כח ע"א). רבא היה במחוזא, ועל בני מחוזא מסופר שהיו עשירים (בבא קמא קיט ע"א).

(ב), ועני שרשאי ליטול לקט שכחה ופאה הוא מי שאין לו מאתים זוז (משנה פאה ח, ח). סכום זה נקבע מאחר ש: "מאתים זוז - שיערו חכמים שזהו שיעור הוצאתו במזונות ובמלבושיו לשנה" (ר"ש משאנץ, פאה שם). יוצא שרבא גבה מרב נתן בר אמי סכום השווה לשיעור ההוצאות של מזון וביגוד לשנתיים. אמנם לא ברור אם הערך של הזוז בימי רבא ורב נתן בר אמי שווה לזוז שבימי התנאים, ובכל זאת מדובר על סכום גבוה מאוד.² על כפייה זו שאלו התוס' (שם ד"ה אכפיה):

ואם תאמר והא בפרק כל הבשר (חולין קי ע"ב ושם ד"ה כל) אמר כל מצות עשה שמתן שכרה כתובה בצדה, אין בית דין של מטה מוזהרים עליה, וגבי צדקה כתיב: "כי פתוח תפתח את ירך לך", (דברים טו, ח), וכתוב: "כי בגלל הדבר הזה יברכך" (שם י)? שאלת תוס' מבוססת על גדרי כפייה במצוות בכלל. תוס' לא מתעכבים על כך שמדובר בכפייה לתת סכום כסף גדול. גם אם היה מדובר על סכום קטן, שאלת תוס' במקומה. ההנחה היא שרבא כפה את רב נתן בר אמי בהיותו המנהיג, בית הדין המקומי, והכלל הוא שבית דין לא כופים אדם לקיים מצווה ששכרה מובטח בתורה. תוס' השיבו ארבע תשובות. אנו נתמקד בשתי תשובותיו של רבנו תם:

[א] ואומר ר"ת: דהאי כפיה בדברים כמו: "כפייה ועל" בפרק נערה שנתפתתה (כתובות נג ע"א).

[ב] ועוד תירץ: דהכא קבלו עליהם שיכופו אותן הגבאי.

לפי שתי התשובות רבא היה רשאי לכופ את רב נתן בר אמי לתת צדקה אף שמדובר במצווה שמתן שכרה כתוב בתורה. תשובתו הראשונה של ר"ת היא שמדובר על כפייה בדברים. שכנוע, לחץ, הפצרה, אך לא ירידה לנכסים. הוא מוכיח מסוגיה אחרת שאף כפייה בדברים נקראת כפייה. בגמ' בכתובות (נג ע"א) מסופר שרב פפא שכנע את רב יהודה לבוא עמו למקום מסוים והביטוי בגמרא הוא: "אכפיה ועל". שם מדובר על כפייה לדבר רשות, לא כפייה לדבר מצווה. תשובתו השנייה של רבנו תם היא שבני המקום של רבא ורב נתן בר אמי קיבלו על עצמם לתת לצדקה מה שיטילו עליהם. דברי רבנו תם הללו תואמים לדבריו בהסבירו מדוע צדקה מתחלקת בשניים ונגבית בשלושה. כך כתוב בתוס' ד"ה ומתחלקת:

ומתחלקת בג' מפני שהיא כדיני ממונות – ואם תאמר מהאי טעמא נמי תהא נגבית בג'?

ופירש רבנו תם לפי שהיה ידוע סכום של כל אחד ואחד כמה יתן.

התוס' במקום אחר (כתובות מט ע"ב ד"ה אכפייה) מוסיפים להסביר מדוע הסכמת בני העיר מחייבת אותם לתת כל סכום שייקבע:

אי נמי קצבו ביניהן בני העיר לתת כך וכך לחדש הלכך אכפייה, כדאמרין בפרק קמא דבבא בתרא (ח ע"ב ושם) דרשאין בני העיר להסיע על קיצתן.

לפי התוס', יש לראות את הכפייה לתשלום צדקה כמו תשלום מס. כשם שבני עיר יכולים להטיל מסים למימון הצרכים הציבוריים והחברתיים, כך יכולים לחייב במתן צדקה. ייתכן אם כן, שרבנו תם ראה את הסוגיה כאן כחלק מהלכות העוסקות בגביית צדקה לצרכי ציבור. העובדה שבין הלכות צדקה מופיעה ההלכה: "ורשאין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר

² בגמ' בסוכה מא ע"ב מסופר שלרבן גמליאל היה לולב (=ארבעה מינים) ששוים אלף זוז. העניין מצוין שם דרך אגב, והגמ' שואלת: "למה לי למימר שלקחו באלף זוז? להודיעך כמה מצות חביבות עליהן". יוצא ששוויים של הארבעה מינים היה כמו שיעור ההוצאות לביגוד ומזון לחמש שנים!!!

פועלים, ולהסיע על קיצתן", מלמדת שיש לראות זאת בהקשר לסמכות הגבייה לצרכי ציבור, והפיקוח על חיי הכלכלה הציבוריים, כולל סמכויות ענישה.

הגבייה לצרכי ציבור – קופה ותמחוי נוספת על הצדקה האישית שצריך כל אדם לתת על פי בחירתו ורצונו. הקופה והתמחוי הם מנגנון ציבורי קהילתי שאיננו נסמך רק על הצדקה הוולונטרית האישית. בני קהילה יכולים לכופף את זה על קיום צרכים ציבוריים, כאמור בתוספתא (בבא מציעא [ליברמן] יא, יח, כג):

כופין בני חצר זה את זה לעשות לחי וקורה למבוי... כופין בני העיר זה את זה לבנות להן בית הכנסת ולקנות להן ספר תורה ונביאים. ורשאיין בני העיר להתנות על השערים ועל המדות ועל שכר פועליין רשאיין לעשות קיצתן.

התוספתא היא המקור להלכה שהובאה כאן בסוגיה שבני העיר יכולים לקבוע כללים מחייבים בתחום הכלכלה המקומית, לכפות ואף להעניש את מי שלא עושה מה שנקבע. בניין בית כנסת, קניית ספר תורה ונביאים, וכן הקמת מנגנון חסד ורווחה בעיר, הם פעולות שבני עיר או קהילה יכולים לכפות זה על זה. מי שנותן את סכום הכסף שהושת עליו לצדקה, מקיים כמובן מצוות צדקה, אם כי סמכות הכפייה והענישה נשענת על בני העיר הדואגים למילוי הצרכים הקהילתיים.

ג. שינוי ייעוד של צדקה ציבורית

רבנו תם אף סבר שניתן לשנות את הייעוד של כסף שנגבה לשם צדקה ציבורית כמו קופה או תמחוי, גם לצרכים ציבוריים אחרים. בסוגיה נאמר:

ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו.

האם בני העיר יכולים לשנות ייעוד של כסף שנגבה לצדקה לכל מטרה אחרת? הר"י מיגאש (בבא בתרא שם) סבר שהיכולת לשנות מוגבלת:

ודוקא מקופה לתמחוי ומתמחוי לקופה שהכל צורך עניים, אבל אם רצו לשנותם לדברים אחרים שאינן מצרכי עניים אסור, דגזל עניים הוא... שמע מינה דהא דקתני ולשנותן לכל מה שירצו לצורך עניים הוא, אבל שלא לצורך עניים אין להם לשנותן כלל. ואפילו היתה הצדקה שפסקו עליהם בני העיר, וכל שכן אם היא צדקה שפסק אותה יחיד.

לדבריו, כסף שיועד לצדקה הוא רכושם של העניים. אפשר לשנות את הייעוד רק במסגרת צרכי העניים. כסף שיועד לממן את התמחוי ניתן להעבירו לקופה הציבורית ולהפך, ולמטרות אחרות שיסייעו לעניים, ולא לשום מטרה אחרת. רבנו תם (שם תוס' ד"ה ולשנותה) חלק על כך:

נראה לר"ת דיכולים לשנותו אף לדבר הרשות. אף על גב דאמרינן בערכין בפ"ק (ו ע"ב ושם) האי מאן דנדב שרגא לבי כנשתא אסור לשנותה לדבר הרשות, ואמר נמי התם האומר פרוטה זו לצדקה עד שלא באה ליד הגבאי מותר לשנותה משבאה ליד הגבאי אסור לשנותה לדבר הרשות, הכא שבני העיר משנים אותה שאני. לפיכך מותר לשנותה אפילו לדבר הרשות ואפילו באה ליד הגבאי. וכן היה ר"ת נוהג לתת מעות הקופה לשומרי העיר לפי שעל דעת בני העיר נותנים אותם.

ניתן לומר שר"י מיגאש ורבנו תם נחלקו בשאלה מה מעמדו של גבאי הצדקה המחזיק בכסף שנאסף מבני העיר. לדברי הר"י מיגאש הגבאי הוא ידם הארוכה של העניים, ועל כן כשהכסף הגיע לידו זה נחשב כאילו עניי העיר או אף שבט העניים זכו כבר בכסף, ולכן אפשר לשנות רק מקופה לתמחוי ולהפך, או לצרכי עניים אחרים. אם יעבירו את הכסף למטרה ציבורית אחרת שלא קשורה

לעניים "גזל עניים הו". בשפת ימינו כסף זה נקרא: "כסף צבוע". יש לו מטרה אחת - צרכי עניים, אם כי במסגרת צרכי עניים ניתן להעביר מסעיף לסעיף.

לפי רבנו תם, גבאי הצדקה אליו הגיע הכסף שנגבה מבני העיר, הוא ידם הארוכה של הציבור, לא ידם הארוכה של העניים. כסף זה נגבה על דעת שיעשו בו את השימוש הנחוץ ביותר לטובת בני העיר ע"פ שקול דעתם ולא דווקא לצרכי עניים. אמנם בדרך כלל כספי צדקה מחולקים לעניים, אך אם יש צורך אחר, בני העיר יכולים לשנות ולהעביר אותם למטרה האחרת. זהו "כסף צבוע" לצרכי ציבור, ולא דווקא לעניים. ניתן להעביר מסעיף לסעיף ובלבד שיהיה לטובת צרכי הציבור. לכן כשהיה צריך לממן את שכרם של שומרי העיר, העבירו את התשלום מהקופה הציבורית.³

ואפשר שנקודת המחלוקת בין הר"י מיגאש לבין ר"ת היא רק באשר לצדקה ציבורית. לשיטת הר"י מיגאש אין הבדל בין אופי הצדקות, ומשהגיע כסף הצדקה ליד הגבאי זהו כספם של העניים ואי אפשר לשנות אלא לצרכי עניים. אך ר"ת מבחין בין צדקה אישית לציבורית. גדרי צדקה הרגילים תקפים בצדקה אישית שמשגיחה לידי הגבאי לא ניתן לשנותה, כי זו היא תרומה אישית של הנותן. אך צדקה ציבורית היא סוג של מס, ולכן לא חלים עליה הכללים הרגילים, אם כי הם נקראים באותו שם: צדקה. הציבור רשאי להחליט מה הייעוד של הכסף לפי הצרכים, לענייני רווחה - צדקה לעניים, או לצרכי ביטחון - דמי שמירה לשומרי העיר, או לצרכים ציבוריים אחרים לפי הענין והנדרש, כמו שמקובל כיום בענייני מסים, שהמדינה או העירייה משנים לפעמים את היעדים בהתאם לצרכים.

ד. כפייה על מזונות ילדים מעל גיל שש - תקנה ציבורית

מתן מעמד אחר לצדקה ציבורית לשיטת רבנו תם, יכול להעניק משמעות אחרת לסוגיית הגמרא בכתובות מט ע"ב שם מובא הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי. הגמרא שם עוסקת בתקנת אושא על חובת האב לזון את בנו גם מעל גיל שש שנים:

אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא: באושא התקינו, שיהא אדם זן את בנו ואת בנותיו כשהן קטנים. איבעיא להו: הלכתא כוותיה, או אין הלכתא כוותיה? תא שמע: כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה, אמר להו: יארוד ילדה ואבני מתא שדיא! כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא, אמר להו: כפו ליה אסיתא בצבורא, וליקום ולימא: עורבא בעי בניה, וההוא גברא לא בעי בניה! ועורבא בעי בניה? והכתיב: "לבני עורב אשר יקראו" (תהילים קמז, ט)! לא קשיא: הא בחיורי, הא באוכמי. כי הוה אתי לקמיה דרבא, אמר ליה: ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה? ולא אמרן אלא דלא אמיד, אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה, כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי, ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה.

על אדם לא אמיד מפעילים לחץ חברתי שיממן את מזונות ילדיו, ואילו על אדם אמיד כופים לשלם, ובהקשר לכך מספרת הגמרא על רבא שכפה את רב נתן בר אמי. ניתן לראות את החובה לתשלום מזונות כצדקה, וממילא ניתן לכפות על כך כשם שכופים על צדקה. כך כתב רש"י (שם):

ולא אמרן - דלא כפינן. אלא דלא אמיד - שאינו עשיר. בעל כרחו - לא יהא אלא צדקה

בעלמא ואפי' אינן בניו. כי הא דרבא כפייה - על הצדקה.⁴

³ כך הסביר זאת הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה חלק ה סי' עה, עמ' 528.

⁴ ראשונים רבים כותבים כך, וכך מובא גם בפסקי דין העוסקים בחובת תשלום מזונות. ראה מקורות רבים אצל הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר חלק ז סי' לח, ב.

על פי שיטת רבנו תם אפשר להציע הבנה אחרת. לא נאמר בגמ' שתקנת חכמי אושא היא לחייב את האב לתת צדקה לבנו. הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי לתת סכום גבוה לצדקה התרחש זמן רב אחר שתיקנו חכמי אושא את תקנתם. נראה שכוונת הגמרא היא שחכמי אושא תיקנו תקנה ציבורית המחייבת את האב לפרנס את ילדיו גם מעל גיל שש. העובדה שילדים בני שש נופלים לנטל על הציבור היא לא ראויה, ולכן תיקנו שהאב חייב לזון את ילדיו גם מעל גיל שש, אלא שיש להבחין בין אב עני לאב עשיר. הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי מלמד שחכמי אושא הפעילו מנגנון דומה למימוש תקנה ציבורית, כמו זה שהופעל על מנת לגבות צדקה ציבורית. מזונות ילדים הם לא צדקה. הדמיון בין חובת מזונות ילדים לצדקה הוא הפעלת מנגנון של כפייה וענישה לצרכים ציבוריים, ועל כן מוסיף רבנו תם בדבריו בתוס' בכתובות (שם ד"ה אכפיה) שיסוד תקנה זו מקורו בסמכותם של בני העיר להטיל מסים, לקבוע תקנות חברתיות וכלכליות נוספות, לכוף ולהעניש את מי שאינו ממלא את תקנות הציבור.

על פי הסבר זה ניתן ליישב את קושיית הגהות מיימוניות (הלכות אישות יב, טו) שהקשה על הסברו של ר"ת: "תימה דאם כן מה ראייה מביא מהא דרבא, שאני התם דתקנת העיר היתה כך". כאמור לדברינו, זה מה שר"ת מחדש, שיש סמכות לבני העיר לחייב מתן צדקה לצורכי הציבור חוץ מצדקה אישית שכל אדם נותן מרצונו. כך יש לראות את תקנת חכמים שאב שאין לו ממון משלו, כופים את הבן לזון אותו מכספו שלו. כך כתבו התוס' בקידושין לב ע"א (ד"ה אורו):

אורו ליה רבנן לרבי ירמיה כמאן דאמר משל אב - משמע שכך הלכה וכן פסק בשאלתות דרב אחאי בפרשת וישמע (סוף סימן נז). ופסק היכא דלית ליה לאב ואית ליה לבן, חייב הבן לזון אביו. וכן פסק ר"י ור"ח דאם אין לאב ממון והבן יש לו, דצריך הבן לפרנסו משלו דלא יהא אלא אחר כדאמר בנערה שנתפתתה (כתובות מט ע"ב) דרב אכפיה להווא גברא ואפיק מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.

העיקרון דומה. כשם שאב חייב לפרנס את בנו מעל גיל שש כדי שלא ייפול לנטל על הקופה הציבורית, כך בן חייב לפרנס את אביו כשלבן יש כסף ולאב אין. ההוכחה היא מרבא (תוס' גורסים רב) שכפה את רב נתן לשלם עבור הצדקה הציבורית. יוצא אם כן שעיקרון הכפייה לשלם עבור מי שאין לו הוחל באופן פרטני לטובת עניים, לטובת אב שאין לו ואיננו מסוגל לפרנס עצמו, ולטובת קטנים בני שש ומעלה.

ה. כפייה על צדקה אישית - כספו של אדם משועבד לצדקה

נראה שהרמב"ם לא הבין כך את הסוגיה. הרמב"ם הבחין בצורה ברורה בהלכות מתנות עניים בין הלכות צדקה פרטית לבין הלכות צדקה ציבורית. את הלכות הצדקה של אדם פרטי כתב הרמב"ם בהל' מתנות עניים פרקים ז-ח, ובפרק ט את הלכות הצדקה הציבורית - הקופה והתמחוי, ובפרק י המסיים את הלכות מתנות עניים כתב הרמב"ם הלכות כלליות בעניין צדקה, חשיבות המצווה, מעלותיה, ועוד.

הרמב"ם (הלכות מתנות עניים ט, א-ג) הגדיר את אופי הפעילות של מנגנוני הצדקה הקהילתיים והעירוניים:

כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרים לגבות מכל אחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני מה שיספיק לו לשבעה ימים, וזו היא הנקראת קופה.

וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים, ונותנים ממנו לכל עני פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי.⁵

מעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שלא נהגו בו. והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.

על הסמכות והיכולת לכוף ולהעניש על מתן צדקה כתב הרמב"ם (הל' מתנות עניים ז, י) שבו הוא עוסק בהלכות הצדקה הפרטית:

מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן, וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות.

מדובר אם כן על כפייה למתן צדקה פרטית. אמנם בפרק ט במסגרת הלכות הצדקה הציבורית, הזכיר הרמב"ם שגבאי הצדקה נוטלים מכל בעל בית את הצדקה הראויה לו והקצובה עליו, אך הוא לא הזכיר שכופים אותו לתת.

כך פסק הרמב"ם (הל' אישות יב, יד-טו) באשר לכפייה על אב אמיד שאינו מוכן לפרנס את בנו מעל גיל שש:

כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים, ואם לא רצה גוערין בו ומכלימין אותו ופוצרין בו, אם לא רצה מכריזין עליו בציבור ואומרים: פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בניו והרי הוא פחות מעוף טמא שהוא זן את אפרוחיו, ואין כופין אותו לזונם אחר שש.

במה דברים אמורים? באיש שאינו אמוד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי. אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן, מוציאים ממנו בעל כרחו משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו.

הרמב"ם כתב שכופים אב עשיר לזון את בניו מעל גיל שש משום צדקה. השאלה היא מכוח מה ניתן לכוף על קיום מצות צדקה, ויש לצרף לזה את שאלת תוס', הלא בית דין לא כופים על מצוות עשה ששכרה בצידה?

בהגהות מיימוניות (הל' אישות שם) הסביר את דברי הרמב"ם על פי תשובות אחרות שהובאו בתוס':

ונראה כאשר מצאתי בתוס' אחרות דשאני צדקה שיש בה לאו כמו כן "פן תאמץ לבבך פן תקפוץ" ולא אמרו אין בית דין מזהרים אלא אמצות עשה גרידא.

⁵ הטור, הלכות ארץ ישראל, סי' טו כתב: "תמחוי נוהג בעיר שיש בה י' ישראלים". ושם בסי' יח כתב: "שעיקר מצוה זו בארץ, דכתיב: 'פתוח תפתח את ירך לאחיך לעניך ולאביוןך בארץך' (דברים טו, יא). הטעם הוא מאחר שצריך בית דין שימנה גבאים, ועיקר בית דין בארץ. הר"ח קנייבסקי, דרך אמונה הל' מתנות עניים, ט, ציון ההלכה אות ג, תמה על דברי הטור הללו. אך נראה שכוונת הטור לומר שעיקר קיום מצוות צדקה בכל מה שקשור למבנה של קהילות הוא בעיקרו בארץ – "בארץך".

אך הרדב"ז (הל' מתנות עניים שם) הציע הסבר אחר:

ונראה לי דשאני מצות עשה של צדקה שיש בה תקנה לעניים והרי הוא כחוב עליו, וכופין אותו לפרוע חובו, ויורדין לנכסיו כאשר עושין למי שמסרב לפרוע החוב אשר עליו. מצוות צדקה היא כמו חוב שמוטל על אדם, ועל כן ניתן לכפות אדם לתת צדקה כי מתן צדקה היא כפריעת חוב, וניתן אף לרדת לנכסיו כמו שעושים למי שמסרב לפרוע חובותיו. בקצות החושן (סימן רצ"ק ג), כתב גם כן דברים דומים, אם כי הוא לא הזכיר את הרדב"ז, ובהתאם לעיקרון זה יישב את קושיית תוס'. דברי הקצות מבוססים על:

דברי הכסף משנה (הל' נחלות יא, יא) שכתב דממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה. ונראה מיניה דסבירא ליה שעבוד נכסי בצדקה כמו בשאר חוב. לעניות דעתי כן הדברים נכונים. דכיון דקיימא לן שעבודא דאורייתא במלוה על פה ומכל שכן במלוה הכתובה בתורה (עיין ש"ך סימן ל"ט סק"ב), אם כן לא גרע מצות צדקה ממצות פדיון הבן דשעבודא דאורייתא כמו שמבואר בפרק יש בכור (בכורות מח, א)... וכן נראה מהא דכתב הרמב"ם (הל' נחלות יא, יא) בנשתטה דבית דין יורדין לנכסיו לצדקה, ואם אין בו משום שעבוד נכסי אלא מצוה הוא דרמיא עליה, אם כן היכי מעשין את השוטה למצוה כיון דפטור הוא מסוכה ולולב אמאי יתחייב יותר בצדקה? אלא נראה מזה דשעבוד נכסי אית ביה דממונו משועבד כמו בשאר חובות... בצדקה נראה לעניות דעתי כדברי כסף משנה כיון דכתובה בתורה מצות צדקה הרי הוא כמו מצות הענקה דיש בו משום שעבוד נכסי וממונו משועבד ליתן לעניים, והא דאין יורדין לנכסיו כשהלך למדינת הים היינו כמ"ש שם בכסף משנה משום דעושה צדקה בכל עת במקום שהוא.

הקצות הוכיח באריכות את העיקרון של הכסף משנה, וטענתו המרכזית היא שמצוות צדקה היא מצווה שצריך האדם להוציא עליה ממון. כשלאדם נולד בן בכור הוא יודע שהוא מתחייב לתת חמישה סלעים לכהן ביום השלושים. אדם שיש לו עבד, יודע שעליו להעניק לו מגורנו ומיקבו כשהוא ישתחרר. וכן בצדקה, שהיא חובה על כל אדם לתת מכספו לעניים. בדרך כלל, האדם אינו מחויב להוציא מעות מכיסו כדי לקיים מצווה. אם לאדם יש סוכה או ארבעה מינים, הוא איננו צריך להוציא כסף כדי לקנותם. העיקר שישב בסוכה וייטול ארבעה מינים, ואילו בצדקה עליו להוציא מכיסו ולתת לעניים:

ובזה נראה לענ"ד ליישב קושיית תוס' בהא דאמרין פרק קמא דבבא בתרא (ח, ב) אכפיה ר' אמי לצדקה, דהא אמרו (חולין קי, ב) כל מצות עשה שמתן שכרה בצדו אין ב"ד כופין עליה וע"ש, וכבר נתקשו בו כל הראשונים. ולפי מה שכתבתי דבצדקה אית ביה שעבוד נכסי ליתן ממנו לצדקה ואם כן ממון עניים גביה הוא כאילו חייב להם חוב ממש, אם כן זה שאנו כופין אותו היינו להחזיר לעניי עולם מה שחייב להם, ובזה ודאי אפילו מתן שכרה בצדו נמי מוטל על הבית דין להחזיר מה שחייב כיון דנכסוהי נשתעבדו. ודוקא מצות עשה שאין בו משום שעבוד נכסי הוא דאמרין כיון דמתן שכרה בצדו אין בית דין כופין וזה נכון היטב.⁶

⁶ הקצות חזר על עמדתו זו בכמה מקומות: סימן כו ס"ק א; סימן לט ס"ק א; סימן צט ס"ק ט; אבני מילואים סימן עא ס"ק ד.

גם הקצות חזר על העיקרון שכתב הרדב"ז ש: "ממון עניים גביה הוא כאילו חייב להם חוב ממש", וניתן לכפות על מצווה זו, אף שמתן שכרה בצידה.⁷

1. הצדקה היא רכושו של העני הנמצא כפיקדון אצל העשיר

הקביעה שהצדקה היא כחוב כלפי העניים נזכרת גם אצל פוסקים ומפרשים אחרים. הטור בהלכות צדקה (יורה דעה, סימן רמז) כתב:

ואל יעלה בליבו עצה לומר: איך אחסר ממוני ליתנו לעניים? כי יש לו לדעת שאין הממון שלו, אלא פיקדון לעשות בו רצון המפקיד, וזה רצונו שיחלק לעניים ממנו, וזהו החלק הטובה שיהיה לו ממנו, כדכתיב: "והלך לפניך צדקך" (ישעיהו נח, ח). לפי דברי הטור כספו של אדם נמצא אצלו כפיקדון, לעשות בו רצון המפקיד, רצון ה' שציווה לתת לעניים.

דברים דומים כתב המלבי"ם (דברים טו, יא):

מהראוי היה שכל העם יהיה להם צורכם, ולא יצטרכו איש לרעהו. וכן יהיה כשעושים רצונו של מקום. אבל כשאין עושים רצונו, יתן חלק העניים בפיקדון ביד העשירים והוא הגבאי עליו. וכשהעני בא לקבל צדקה בא לקחת קצת מחלקו אשר הוא פיקדון ביד העשיר, הלא הוא אחיך ויש לו חלק בעושר כמוך.

באופן דומה הסביר הרא"ה קוק את המשנה במסכת פאה (פ"ה מ"ו):

מי שאינו מניח את העניים ללקוט או שהוא מניח את אחד ואחד לא או שהוא מסייע את אחד מהן הרי זה גוזל את העניים. על זה נאמר: "אל תסג גבול עולם" (משלי כב, כח).

הסביר זאת הרא"ה קוק (עין איה שם):

התורה צייתה דוקא לעזוב לפני העניים את הפאה, והם ילקטו כאדם המלקט מתוך שדהו. להורות שהנתינה לעניים איננה בתור יתרון נדיבות והכמרת רחמים מצד הנותן, כי אם הוא חוק ומשפט חיובי, וזה שקצבה להם תורה והוא ממש חלקם. הרעיון הצפון בזה הוא להוציא מלב בני האדם את הטעות לחשוב שהעניות היא רק רע בעולם ושאיננה אלא חסרון מוחלט שאין עמה טוב, באשר אין העניים פועלים מאומה לטובת החברה והם רק נהנים ממנה, ובאופן כזה אין להם שום משפט חיובי כי אם נדיבות יתירה. ומזה הרעיון יוכל לצאת משפט מעוקל של התנגדות אבירית לכלל דרך ה' שהוא דרך משפט וצדקה... במידת העניות כמה טובות נמשכות ממנה, הטבת המידות האנושיות וריכוך קשיי הלב, ועצם נטיית ההתנדבות והשתתפות בצערו של חברו, והיציאה אל הפועל אהבת הטוב והחסד שהן תכונות יקרות שמכתירות את הנפש האנושית לעילוי יקר מאד... על כן צריך שתהיה למתנתם צורה של משפט כנוטל את שלו מדין, לא צורה של חסד וחנינה.

לכאורה היה יותר נוח ונכון שבעל השדה יקצור את הפאה וייתן לעניים, אך המשנה מחדשת שלא כן הוא. הפאה שייכת לעניים, ועל כן הם ייכנסו לשדה, וילקטו מן היבול כבעלים הנוהגים בשלהם. זה חלק שלהם והם נוטלים מה ששלהם. מתן הפאה כמו גם מתנות עניים אחרות, הוא לא הכמרת רחמים מצד הנותן אלא מתן חלקו של העני מידו של העשיר. נמצא שמהותו של העוני

⁷ אחרונים רבים עסקו בשאלה האם כספי הצדקה שאדם צריך לתת לצדקה משועבדים לעניים. ראה: ספר המפתח של הרב שבתי פרנקל, רמב"ם הל' מתנות עניים ז,.

היא יצירת קשרי גומלין חברתיים - העשיר נותן לעני את מה ששייך לעני. העשיר משמש "צינור" להעביר את הכסף של העני.

לא הכול קיבלו את הנחת הקצות שצדקה היא חוב המוטל על האדם, והכסף הוא רכושו של העני. הרב אברהם ארלנגר (ברכת אברהם, בבא בתרא, עמ' לב) טען שאין להשוות בין פדיון הבן לצדקה:

בפדיון הבן מצוה ליתן לכהן את שלו, דהיינו ככל מתנות כהונה דזה חלק הכהנים, שיש לשבט ממון אצל ישראל חלף עבודתם... מה שאין כן בצדקה דלא מצינו שום זכות תביעת ממון לעני שיהיה לו זכות לתבוע צדקה דאין לו שום ממון אצל העשיר. דכל זה מצות גברא לעשות צדקה, ובכלל אין זה ענין ממון, דאם יתן לו מההפקר גם כן מקיים המצוה. ומי שמספק לעני להאכילו ולכסותו זו המצוה, ואם אין לו אלא משלו אם כן צריך להוציא ממון לזה כמו כל מצוה כתפילין וכאתרוג, דהמצוה איננה הממון אלא דחייב גם להוציא ממון כדי לקימה, מה שאין כן הנך דזה העיקר החיוב לתת לכהן ממון של ה' סלעים.

ניתן להשיב על דבריו, שאם אדם זוכה במשהו מההפקר ונותן את המציאה לעני, גם זו הנהגת ה' בעולם, שאותו חפץ מופקר יגיע לאדם שייתן אותו לעני. אין זה משנה אם אדם נהיה עשיר מפני שהצליח בעסקים, קיבל ירושה, או שמצא מציאה בעלת ערך ברחוב. כך גלגלו משמים את עושרו, ועליו להעביר סך מסוים לצדקה.

הרב יהושע יגל ("שיעבוד נכסים לצדקה" נתיבות יהושע חלק א סימן ו, עמ' שכז, סי' ו-ח), שאל מצד סכום הגבייה:

יש להוסיף ולהקשות איך שייך שעבוד לצדקה? דמי יקבע ערך השעבוד, ומי הוא הגוף שיעריך את היקף המצוקה והנצרכים בעולם מחד, ואת האנשים בעלי היכולת ורכושם מאידך, בכדי לקבוע את גודל שעבודו של כל אחד ואחד?

אכן החידוש הוא שלבית דין בכל מקום ניתנה סמכות לקבוע כמה צריך אדם עשיר לתת לטובתם של עניים. אין מדובר על סכום אחיד וקבוע, ומסמכותם להכריע מה הסכום.

ז. כפייה על תשלום לחינוך ילדים

הרב שאול ישראלי ("בענין כפייה ושעבוד נכסים בצדקה", חוות בנימין חלק ב, עמ' תקסח-תקע) כתב על דברי הקצות כך:

מצות צדקה קיימת בשתי פנים: כחובת הציבור, שהיחיד מתחייב בו מכח היותו חלק מהציבור הזה; וכחובת יחיד שכל אחד מישראל מתחייב בו כפי ערכו, לפי זמן היותו בעיר: חודש, שלושה חדשים וכד' (ב"ב ז ע"א)... על חובות הבאים מכח הציבור יש שיעבוד נכסים. אכן חובת הצדקה בתור מצוה פרטית כגון חינוך, ומזונות הילדים וכי"ב, היא מגדר מצוה ששכרה בצדה, ובזה באמת אין שיעבוד נכסים. וכן יש מקום לדון על אפשרות כפייה כשאיננו מקים המצוה, כדרך הכפייה על מצות עשה שמסרב לקיימה... ומעתה מובן מה שהקשו התוס' בב"ב ח ע"ב מהא דרבא וכו', כי זוהי חובה מצד תושבי המקום ובזה פשיטא דאיכא כפייה כמו כל החובות ומיסי העיר, וכל עיקר הקושיה היתה למלא מצות צדקה הפרטית של העשיר המופלג. ולפי זה אין בתירוץ הקצות כדי תירוץ, דמה שכתב שזה מטעם שיעבוד נכסים, לפי הנ"ל הרי זה רק בצדקה מכח חלק הציבור, ואילו הקושיה היתה רק מצדקה מכח חיוב פרטי - אישי.

לכאורה יש לומר להפך. התוספות סוברים שמדובר על צדקה ציבורית ולא אישית, ואף על פי כן שאלו מדוע כפה רבא את רב נתן לקיים מצוות צדקה גם אם היא ציבורית, והלא אין כופין על מצוות עשה שמתן שכרה בצדה? תשובת תוס' היא שמדובר על כפייה שיסודה במס, כשם שבני העיר כופין זה את זה לשלם מסים לתועלת הכלל. הקצות ניסה ליישב את קושיית תוס' על פי הרמב"ם, אך על פי דברי התוס' עצמם, דברי הקצות מובנים היטב.

באשר לדברי הרב ישראל, שתשלום עבור חינוך ילדים הוא מצווה פרטית ואין עליה שעבוד נכסים, נראה שהדבר שנוי במחלוקת. הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (א, ג) כתב:

וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו ואינו חייב ללמד בן חברו אלא בחנם.

בהגהות מיימוניות (שם אות א) העיר על כך:

כתב מהר"ם זצ"ל דכייפינן ליה ללמדם או לשכור להם מלמדים דמאי שנא האי עשה דולמדתם אותם את בניכם משאר עשה דכייפינן לקיים כמו עשה דסוכה, וכן למאן דאמר פריעת בעל חוב מצוה אמר בפרק הכותב (כתובות פו ע"א) דכופין אותו לפרוע מידי דהוי אשאר מצות עשה, וכשם שאב חייב בבנו למולו ולפדותו דכופין אותו לקיים, הכי נמי כייפינן ליה ללמדו תורה. וכיון דהא מילתא חובה הוה ליה כשאר בעל חוב ועבדינן בהא מילתא.

כלומר, כופין אב לקיים את חובתו, ללמד את בנו תורה כמו כל מצווה אחרת שכופין אדם לקיימה. ואם נדרש תשלום, יכפו אותו לשלם שכר.

אך הלחם משנה שם כתב אחרת:

זה לא מצאתי מפורש... ויש להסתפק אם זה שכתב רבינו וחייב לשכור הוא מדרבנן או מדאורייתא... ואפשר לי לומר שהוא מדרבנן ויצא לו לרבינו מהא דאמרין בפ' לא יחפור (דף כ"א) אמר רב יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב... שבתחילה מי שיש לו אב היה מלמדו תורה מי שאין לו אב לא היה לומד תורה מאי דרוש ולמדתם אותם ולמדתם אתם כלומר שהאב בעצמו חייב ללמדו ואם אינו יודע האב ללמד אינו חייב לשכור התקינו שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים וכו'. דמשמע דמכח התקנה חייב ללמד אותו בשכר.

לדברי הלחם משנה, הכפייה על אב לממן את לימודי בנו, אינה דומה לכפייה על מצוות אחרות כמו לולב וסוכה. הבסיס לכפייה על לימוד הוא תקנת יהושע בן גמלא, שחייב את הציבור שבכל מקום לפתח ולבנות בתי ספר. כך הסביר זאת ספר החינוך מצוה תיט:

אמרו (בבא בתרא כא ע"א) שחייב הציבור שבכל מקום ומקום להושיב מלמדי תינוקות, ועיר שאין בה תינוקות של בית רבן תחרב.

ההתארגנות היא ציבורית. כפי שהדגיש הרב יששכר טייכטל, שו"ת ירושת פלטה (סי' לז):

דאפילו אם כל בני הקהילה ישכרו מלמדים לבניהם, רק כל אחד ואחד מבע"ב [=מבעלי הבתים, כלומר העשירים] ישלמו שכר לימוד מכיסם למלמדים, לא יצאו ידי חובתם בזה, כי עדיין הם נקראו יחידים. רק מוכרח שהיחידים ישלמו שכר לימוד לקופת הצבור, והמלמדים יקבלו שכרם מקופת הצבור, אז נקראו רבים, ובזה נתקיים חיובם של קהילת יעקב ליירש התורה מדור דור.

נראה שנקודת המחלוקת בין הגהות מיימוניות ולחם משנה היא, האם הכפייה לתשלום שכר לימוד תורה נובעת מהחובה האישית על כל אב ללמד את בנו תורה, או מכוח החובה הציבורית. ההגהות מיימוניות מתבסס על החובה מהתורה, ואילו הלחם משנה על החובה הציבורית להקים

מערך של בתי ספר.⁸ תקנת יהושע בן גמלא לא באה להחליף את חובת ת"ת מצד ההורים, אלא לשכללה. מטרתה לסייע למי שאין לו מי שילמדו, ולפתח יכולות למידה טובות יותר לכל בני העיר. זהו שירות ציבורי לכל תושבי העיר כמו מטלות ציבוריות וחברתיות אחרות, ומכוח זה ניתן לכופ את בני העיר לשלם את שכר תלמוד תורה של ילדם הפרטי.⁹

סיכום

יש להבחין באופן ברור בין צדקה אישית הניתנת מרצונו של האדם לצדקה ציבורית, שכל אחד מבני הקהילה מחויב להשתתף בה. גביית צדקה ציבורית וכפייה עליה, נשענות על המנגנון שבני העיר כופין זה את זה על תשלום מסים ומילוי חובות ציבוריות נוספות. משום כך ניתן לשנות כסף שיועד לצדקה ולהעבירו לצרכי ציבור אחרים. גם חובת האב לזון את בניו מעל גיל שש, וכן החובה של הבן לזון את הוריו, גם הם יונקים את כוחם מהתקנות הציבוריות. אמנם לא הכול סוברים כך, ולדעתם אין להבחין בין סוגי צדקה. צדקה היא חובה אישית וניתן לכופ אדם למלא חובה זו מכוח המצווה בתורה או מכוח תקנת חכמים. החובה הציבורית היא תוספת לצדקה האישית, ויונקת מאותו מקור חיוב - מצוות צדקה מהתורה.

⁸ ראה במאמר: "גבולות ההוצאות הכספיות של הורים על שכר לימוד ילדיהם", בספר זה.
⁹ ראה בספרי: שבות יהודה וישראל, "חינוך וצדקה – היחיד, הקהילה והמדינה", עמ' 361-377.